

KADIN EMEĞİ

FEMİNİST İKTİSADIN YOL HARİTASI ÜZERİNDEN BİR OKUMA

Ebru İŐİK

Arş. Gör., Sınop Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakóltesi İktisat Bölümü
Ufuk SERDAROĞLU
Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakóltesi İktisat Bölümü

Kadın emeği, ‘ana-akım/adam-akım iktisat’¹ yaklaşımlarının ve diğer pek çok iktisat yaklaşımının konusu ve kapsamı içinde kendine yeterli yer bulamayan, feminist kuramlarla benzer bir biçimde feminist iktisadın merkezine oturan bir konudur. Feminist iktisat içinde farklı kadın emeği kavramsallaştırmaları olmakla birlikte, ortaklaşılan nokta bu konunun iktisat disiplini içinde yer alması gerekliliği vurgusudur. Örtüşme ve gelişim süreçlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için, feminist iktisadın tanımı ve amacı ile kadın emeği kavramsallaştırmalarının içerimlerini kısaca ortaya koymak yararlı olacaktır.

İktisadi bilgi onu üretenden, onların yaşam deneyimlerinden bağımsız olarak düşünölemeyeceği bağlamında değerlendirildiğinde, bu bilgi durum odaklı ve kısımdır. Öyleyse bilgi ve güç arasındaki ilişki de göz ardı edilmemelidir (1). Adam-akım iktisat disiplininin ayrımcı bir biçimde, beyaz, burjuva, batılı erkeğin yanlı kavramlarını değerli kılıŐı, bu güç-bilgi iliŐkisinden soyutlanmaz. Bu nedenle feminist iktisat, iktisat disiplini içinde tüm yaklaşımların, tarihsel, toplumsal ve kültürel bağlamlar göz önüne alınarak, herhangi biri diğerine üstün kılınmadan daha zengin ve geniş bir perspektifle ele alınmasını savunmaktadır. İktisadın eril, bir başka deyişle toplumsal cinsiyetçi, ırkçı vb. taraflılıklarından kurtarılıp, daha zengin, çoklu bir insan anlayışı ve kimlikleri temelinde kavramsallaştırılması, iktisat alanının hem kadın hem de erkek deneyimlerini ve farklı konuları içerebilecek biçimde genişletilmesi, feminist iktisadın hedefini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bunun sonucunda ise, kadın emeği gibi adam-akım iktisat içinde ya önemsiz olarak addedilen ya da sınırlı bir

kapsamda ele alınan pek çok konu daha merkezi önem taşıyor hale gelecek, iktisat disiplinin odağında bazı kaymalar oluşabilecektir (2).

Feminist iktisadın ‘ekonomide kadını değer, kadın bakış açısından da içerecek biçimde ekonominin incelenmesi’ olduğu görüşünü ortaya koyan Kuiper ve Sap (3) kadınların konu edildiği çalışmalar ile kadın çalışmalarının birbirinden farklı olduğunu da bu ifade ile vurgulamıŐlardır.

İktisat literatürü içinde kadınların konu edildiği çalışmaların sayısı oldukça fazladır ve bu sayının giderek arttığı da söylenebilir. Ancak çalışma yaşamı içinde kadın, verimlilik ve kadın, kadın işgücünün sektörel veya bölgesel dağılımı gibi çalışmalar feminizm(ler) ve feminist iktisat(lar) çerçevesinde kadın emeğini, tüm boyutlarıyla kapsayamamaktadır. Zira sözü edilen türdeki çalışmalar adam-akım iktisadın kavramsal şemasının uygulanmasından öteye gidememektedir. Feminist iktisadın hareket noktası ise bu tür iktisadi yaklaşımların eril yanlı sınırlılıklarını ortaya koyma çabasından hareketle köklü bir eleştirisi üzerine kurulmuŐtur. Kadın faaliyetlerini de içerecek biçimde iktisadın kapsamının genişletilmesi, kadın deneyimleriyle ve bakış açısından içeriğinin zenginleştirilmesi feminist iktisadın temel hedefleri arasında yer almaktadır (2).

Kadın çalışmaları ve kadın üzerine çalışmalar nasıl birbirinden farklılaşıyor ve kadın üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla adam-akım iktisat anlayışlarının çizdiği sınırlar içinde kalıyorsa, kadın emeğini kadın işgücü ile sınırlandıran anlayıŐla yapılan çalışmalarla, kadın emeğini işgücü boyutunun ötesinde tanımlayan çalışmalar da birbirinden o denli farklılaşmaktadır. Kadın emeği ile kadın işgücü kavramlarını özdeş olarak kullanmak

adam-akım iktisat anlayışının sınırları içinde ve cinsiyet körü bir biçimde analiz yapmayı beraberinde getirmektedir. Nitekim bu çalışmalar kadın üzerine yapılan çalışmalar olmanın ötesine geçmemekte, kadın çalışması olarak nitelendirilmek temelinde tartışmalara açık hale gelmektedir.

Öyleyse bir çalışmanın kadın çalışması olabilmesi için kadın bakış açısıyla kadın faaliyetlerine odaklanması, kadın deneyimlerini içerecek biçimde oluşturulması, odağına alınan konuların kadına dair olması ve kadınların konularının iyileştirilmesine ilişkin politikalar üretmesi gerekmektedir.

Bu nedenle kadın çalışmalarında, özellikle 'çalışma' ve 'kadın emeği' gibi kavramsallaştırmaların neyi içerimlediğinin açık biçimde ortaya konulması daha da önemli hale gelmektedir. Örneğin çalışma kavramı, üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin tümünü içeren, her yaşta kadın ve erkeklerin, tüm mekamlardaki üretim ilişkilerini kapsayan oldukça geniş içerikli bir kavramdır. Ancak bu kavram kapitalist üretim ilişkilerinin egemen kılındığı günümüzde, geniş anlamından sıyrılarak, daha çok piyasaya yönelik üretim faaliyetlerini kapsayacak biçimde dar bir anlama karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bunun sonucunda ise parasal bir karşılığı olmayan kadın faaliyetleri, kadınların piyasadaki üretim ilişkilerine tabi olmayan tüm üretimleri, çalışma kavramı içinden dışlanarak, çalışma her koşulda piyasa merkezli bir kurgu içinde ve parasal bir karşılık bulan faaliyetleri içine alan bir kavram haline gelmiştir (4).

Kadın faaliyetlerinin tümünü, mekan ya da parasal bir karşılık kriteri gözetmeksizin bütüncül bir biçimde ele alacak kapsayıcı bir üst kavrama duyulan ihtiyaç 'kadın emeği' kavramsallaştırmaları ile karşılanmaya çalışılmaktadır. Ancak 'kadın emeği' kavramının kapsamı ve içeriğinin ne olduğu, bu kavrama ilişkin alt kategorilerin hangi kriterler doğrultusunda belirleneceği gibi sorular, ilgili literatürün temel uğrakları göz önüne alındığında, açık bir biçimde cevaplanması oldukça güç sorular olarak görülmektedir.

Kadın Emeği

20. yüzyılda sosyal bilimcilerin yaptığı çalışmalar daha çok ücretli kadın emeği (işgücü) üzerine yoğunlaştığı için, kadın emeği daha çok tarım, sanayi, hizmet sektörlerinde ücret karşılığı çalışan kadınların emeğini içerecek biçimde işgücü kapsamında, dar anlamıyla kullanılmaktaydı. Bunun ardında ise, 'çalışma' kavramının yalnızca ücret karşılığı ve ev dışında yapılan faaliyetleri kapsadığı yanılgısının ve kadının esas görevinin evindeki aile merkezli işlerin yapılması, bunların ise çalışma

değil sorumluluk duygusu ve sevgiyle gönüllü olarak yapılan işler olduğunu kabul eden kuvvetli bir aile ideolojisi olduğu görüşünün yer aldığı söylenebilir (5).

Bu çalışmalar, kadın emeğinin analizini sadece kapitalist piyasada yer alan ücretli emek üzerinden yaparak, eviçi çalışmayı ihmal etmişler ve bu yüzden karşılığı ödenmeyen emek uzun süre saklı kalmıştır (6).

1960'lı yıllarla birlikte, feminist hareket içinde yer alan kadınların ve feminist akademisyenlerin de çabası ve katkısıyla, eviçi / karşılıksız kadın emeği sorgulanmaya başlanmıştır (5). Bu nedenle kadın emeğinin kategorileştirilmesine ilişkin olarak belki de en temel ayrım, ücretli / ücretsiz (karşılıksız)

kadın emeği ayrımıdır. Gündelik hayatta bu ayrıma konu olan iki kategori birbiri içine geçmiş durumdadır. Ancak bu ayrım, adam-akım iktisat anlayışının piyasa merkezli kurgusu içinde kendini yeniden üreten bir ayrım olması temelinde, kadın emeğinin kendine özgülüklerini analiz etmek bakımından sınırlılıklar taşımaktadır.

İktisat literatürü içinde, ücretli kadın emeği ya da daha yaygın kullanımı ile kadın işgücü kavramını inceleyen pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür (7-10). Bu çalışmalar genellikle kadınların işgücüne katılımını belirleyen faktörler, verimliklerinin nasıl yükseltilebileceği, kadın işgücünün sektörel - bölgesel dağılımı gibi konulara odaklanmaktadır. Sayıları görece az olmakla birlikte, feminist bakış açısının bu alandaki tezahürü olarak görülebilecek olan kadınların iş yaşamında karşılaştıkları

İktisadın eril, bir başka deyişle toplumsal cinsiyetçi,ırkçı vb. taraflılıklarından kurtarılıp, daha zengin, çoklu bir insan anlayışı ve kimlikleri temelinde kavramsallaştırılması, iktisat alanının hem kadın hem de erkek deneyimlerini ve farklı konuları içerebilecek biçimde genişletilmesi, feminist iktisadın hedefini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

sorunları, ayrımcılık ve mesleki ya da sektörel ayrışmaları ele alan çalışmalar da bulunmaktadır.

Ücretli/ücretsiz kadın emeği kategorileştirmesinde literatürde görece kendine daha az yer bulan kısım ise kuşkusuz ücretsiz (karşılıksız) kadın emeğidir. Adam-akım iktisadi yaklaşımların literatür içindeki emperyalist tutumu da göz önüne alındığında bu durum şaşırtıcı görülmemekte, belki de bu nedenle karşılıksız kadın emeği, 'görünmeyen' kadın emeği olarak da nitelendirilmektedir. Adam-akım iktisadın, bir kavramı bir başka kavramın zıttı ya da ötekisi olarak tanımlayan dilini ve söylemini yeniden üretmemek adına, 'ücretsiz emek' yerine 'görünmeyen emek' kavramsallaştırılmasının kullanılması daha uygun olacaktır.

Görünmeyen emek

Feminist literatürde, kadın emeğine ilişkin söz konusu tanımların detaylandırılmasında odağa 'görünmeyen emek' kavramsallaştırması oturtulmaktadır. Bu bağlamda 'görünmeyen emek' kavramsallaştırmasının içeriği ve bu kavramsallaştırmadan nasıl çıkarımlarda bulunulduğu söz konusu literatüre atfen aşağıdaki biçimde özetlenecektir (5,11,12).

Adam-akım iktisatta görünmeyen emek kapitalist ataerkil üretim ilişkileri tarafından kurgulanan cinsiyetçi işbölümü, toplumsal olmayan, doğal bir süreç gibi sunulmaktadır. Bu çerçevede sunulan emek 'bir davranış biçimi', kadın doğasının ve doğal yatkınlıklarının bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Görünmeyen emeğin miktarını adam-akım iktisat anlayışının araştırma yöntemleri ve bu yöntemlerin uygun buldukları araçlar ile ölçmek güçtür. Görünmeyen emek, belli mesai saatlerini kapsamaz. Çalışma zamanı ile boş zaman ve dinlenme içiçe geçmiş durumdadır. Bu nedenle ortalama kaç saat çalışıldığı gibi nicel ifadelerle ölçülebilen bir büyüklükten söz edilemez.

Görünmeyen emek karşılıksızdır. Ücret karşılığı çalışmaması halinde kadın, 'evde oturan kadın' olarak görülmekte, eviçindeki üretimi ise toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımı gereği yapmaktan sorumlu olduğu davranış biçimleri olarak değerlendirilmektedir. Bunun sonucunda kadının eviçi üretimi için bir karşılık beklemezi zaten anlamlı görülmemektedir. Şöyle ki; kadın piyasada

ücret karşılığı çalışan bir 'erkek' aile bireyi tarafından geçimi sağlandığı için, bunun karşılığı olarak eviçindeki işleri yapmakla yükümlüdür. Kadınlar sundukları emeğin karşılığını alamazlar, aldıkları karşılık benzeri şey ise, yaptıkları işten bağımsız olarak, emeği sundukları kişilerce kendilerinin bakımlarının sağlanması vaadidir. Piyasada ücret karşılığı çalışan kadınlar için de durum çok farklı değildir. Kadının piyasada ücret karşılığı çalışması, 'görünmeyen emek' kapsamındaki sorumluluklarından kurtulması için bir gerekçe oluşturmamaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere, toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımı uyarınca kadının sorumluluğunda olarak belirlenen işler, kadının piyasada çalışması durumunda, ücret karşılığı yaptırılabilir. Bu durumda söz konusu eviçi işler için ödenecek bedelin kadının bütçesinden karşılanması, kadının ücretinin en az bu bedeli karşılayacak kadar olması gerektiği, aksi takdirde ücretli olarak çalışmasına gerek olmadığı biçiminde bir yargı da söz konusudur. Örneğin piyasada ücret karşılığı çalışan kadın bu nedenle çocuklarını kreşe gönderiyorsa, aldığı ücret ile kreşe ödeyeceği bedel karşılanılmakta, maalesef eğer kreş bedeli ücrete yakın ya da onu aşılırsa kadın işten ayrılmayı tercih etmektedir.

Görünmeyen emeğin kendine özgüllükleri, bu çerçevede yapılan farklı kategorileştirmeleri de, bu emek biçiminin içinde barındırdığını ifade etmek için bir dayanak olarak görülebilir. Ya da diğer bir ifade ile literatürde kadın emeği ile ilgili yapılan kategorileştirmelerin farklılıklarının yanı sıra 'görünmeyen emek' kategorisinde birleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kategorilerden '*eviçi kadın emeği*', '*geçimlik üretimde ve aile işletmelerinde kadın emeği*', '*bakım emeği*' ve '*duygusal emek*'² birbirleriyle geçişli oldukları gözardı edilmeksizin alt kategoriler olarak sıralanabilir.

Eviçi kadın emeği

Kadınların eviçinde ürettikleri ürünlerin, yaptıkları işlerin, sundukları hizmetlerin piyasa değeri yoktur. Yalnızca kullanım değeri olan bu faaliyetler, ücretli emek karşısında 'değersiz' ve adam-akım iktisadın sınırları temelinde iktisadi faaliyetlerin kapsamı dışında addedilmektedir. Ev dışında parasal bir ücret karşılığı çalışan erkeğin karşısında eviçinde üretimde bulunan kadın ve kadına ilişkin

faaliyetlerin ikincil olarak görülmesi, kadın ve erkek açısından toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımı çerçevesinde belirlenen statüleri daha da belirgin hale getirmektedir. Bu ise eviçini ve ona içkin faaliyetlerin görünmeyen, değersiz olarak nitelenmesi ile bir kez daha yeniden üretilmiş olmaktadır (5).

Bu nedenle 'eviçi kadın emeği', görünmeyen kadın emeği ile içiçe geçmiş bir kategori olarak değerlendirilmektedir. Delphy'e göre ise eviçi emek kadınların durumunu ortaya koymak için uygun bir araçtır (12). Ona göre kadının ister eş, ister anne, ister evlat ya da kardeş konumunda olsun fark etmeksizin emeklerine erkekler tarafından maddi olarak el konulmaktadır.

Harrison'a göre ise eviçi kadın emeği, ücretli emekçinin geçimi için gerekli kullanım değerini sağlayarak, onun emek gücünün yeniden üretimine katkıda bulunmaktadır (13). Marks'a göre işçinin fabrikada kendisini ve ailesini yeniden üretmek için harcadığı emek, 'zorunlu emek'tir. Diğer bir ifadeyle işçiler harcadıkları emek karşılığında piyasada parasal bir ücret almaktadırlar. Zorunlu emeğin bir parçasını ise, eviçi emek oluşturmaktadır (5). Eviçi kadın emeğinin sermaye üzerinde çift yanlı etkisi olduğunu ileri süren Harrison bu iki etkiyi şu biçimde özetlemektedir (13):

Kadınlar eviçi üretim ile özel alan içinde kalırken, piyasa/kamusal alan dışında tutulurlar ve bu sayede erkek işgücünün pazarlık gücü artar.

Ancak yine eviçinde tutulan kadınlar, yedek bir işgücü ordusu konumunda oldukları için erkek işçilerin pazarlık gücünü düşürürler.

Eviçi kadın emeğini, farklı biçimleriyle ele alan Delphy ve Harrison'a göre kadınların eviçi emeğinin sömürüldüğü argümanı ortak olmakla birlikte sömürenin kim olduğu sorusuna verilen cevap farklılaşmaktadır. İki yazarın bir başka ortak noktası ise, her ikisinin de eviçi üretim tarzına yaptıkları vurgudur.

Acar-Savran'a göre ise eviçi kadın emeği, 'erkek egemen kapitalizmin' toplumsal üretimden ayırılmış olan yeniden üretim alanını oluşturmaktadır (11). Bu ise toplumda sınıfsal yapının yeniden üretimine de katkı sağlamaktadır. Kapitalizm kendi gizli zemini olarak ataerkil yapıya yaslanmakta ve böylece sınıfsal yapılar yeniden üretilerek kapitalizm bundan beslenmektedir.

Eviçi kadın emeğini üç grup altında toplayan Acar-Savran bunları; temizlik, yemek yapmak, çamaşır yıkamak, alışveriş yapmak gibi ev işleri; kendine bakamayacak durumda olan çocuk, yaşlı ya da kronik hastalığı olan aile bireylerinin bakımını sağlamak; tarımda veya küçük aile işletmelerinde ücretsiz olarak çalışmak biçiminde gruplamaktadır.

Yukarıda sıralanan tüm kategorilerin ve bu çerçevede kadınların sundukları emeğin, bir 'sevgi gösterme biçimi' olarak değerlendirilmesi ise kadınların harcadıkları bu karşılıksız emeğin, deşifre edilmesi önünde önemli bir engel olarak görülmektedir. Öte yandan genel ifadesiyle görünmeyen emek bağlamında değinildiği üzere, harcanan bu emeğin mesai saatleri ile ifade edilememesi ve günlük hayatla içiçe olması da kadının eviçi faaliyetlerinin / üretiminin neden karşılıksız emek olarak adlandırıldığını ortaya koyar niteliktedir. Eviçi kadın emeği kapsamında da ele alınan ev işleri, kadınların evde yalnız oldukları vakitte yerine getirdikleri işler olarak düşünüldüğünde ve ayrıca ev içindeki diğer bireyler evdeyken kadınların da evde bulunmaları gerekliliği göz önüne alındığında kadının yaşam alanının eviçi ile sınırlandırıldığı da söylenebilir (11).

Geçimlik üretimde ve/veya aile işletmelerinde kadın emeği

Eviçi kadın emeği kategorisi içinde de ele alınabilen görünmeyen kadın emeği kategorileri ise, 'geçimlik üretimde kadın emeği' ve/veya 'aile işletmelerinde kadın emeği'dir. Eviçi emek bağlamında geçerli olan üretim ilişkileri çerçevesinde sadece çocukların yetiştirilmesi, ev işleri gibi işlerle sınırlı kalmayıp, zaman zaman piyasaya yönelik üretimi de kapsayabileceği üzerinde duran Delphy'e göre, kadınlar tarafından üretilen eviçi hizmetleriyle, aile işletmelerinde üretilip tüketilen ve adam-akım iktisatça üretken olarak addedilen mal ve hizmetlerin üretimi sürecinde kullanılan emek arasında hiçbir fark yoktur (12). Eviçinde üretilen ürünlerin bir kısmı yine eviçinde tüketildiğinde geçimlik üretim söz konusu olacaktır. Eviçinde üretilmemeleri halinde piyasadaki karşılansması gerekli olan bu ürünlerin üretiminde harcanan emek, eviçinde olduğunda 'geçimlik üretimde kadın emeği' olarak nitelendirilirken, piyasa için üretimde bir ücret

karşılığı sunulması durumunda bu emek 'işgücü' olarak adlandırılmaktadır. Üretken ve üretken olmayan faaliyet tartışmalarına da zemin hazırlayan bu ayırım, kadın emeğinin mekan bağımlılığını da göstermektedir.

Geçimlik üretimdeki emeğin, 1993'te Birleşmiş Milletler Ulusal Hesap Sistemleri (*Systems of National Account*)³ içinde yer alması ile birlikte, neyin iktisadi faaliyet olarak kabul edileceği konusuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre (14): aile bireyleri tarafından kullanılan sabit varlıkların üretimi (evin inşa edilmesi gibi), yaşamı idame ettirmek için yapılan balıkçılık, hayvancılık, ormancılık işleri, su ve yakıt gibi temel ihtiyaçların temin edilmesi, gelir yaratıcı faaliyetler için gerekli hammaddelerin toplanması, piyasaya yönelik faaliyette bulunan aile işletmelerinin tarımsal ürün ve gıda üretimine yönelik faaliyetleri iktisadi faaliyet olarak kabul edilerek hesaplara dahil edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ancak, evişi, temizlik, yemek yapmak, alışveriş yapmak, çocukların, yaşlıların ve kendine bakamayacak durumda olan kişilerin bakımı ve tüm gönüllü faaliyetler, iktisadi olmayan faaliyetler olarak tanımlanarak hesaplara dahil edilmemektedir.

Antonopoulos'a göre, koşul ve şartlar nasıl olursa olsun, ister gelişmiş ister gelişmekte olan ülkede olsun, geçimlik üretimde kadınlar erkeklerden daha fazla emek harcamaktadırlar (14).

Aile işletmelerindeki kadın emeği için de durum geçimlik üretimde kadın emeğinden farklı değildir. Özellikle tarım ürünlerinin üretiminde ortaya konulan kadın emeği, küçük ticari aile işletmelerinde ve zanaatla uğraşan aile işletmelerinde de görülmektedir. Kadın bizzat işletmenin içinde çalışmasa dahi -örneğin lokanta sahibi olan bir esnafın karısının evde lokantanın masa örtülerini yıkaması gibi- emeğini sunmakta ancak buna çoğu zaman karşılık alamamaktadır (15).

Bakım emeği ve duygusal emek

Bakım emeği ve duygusal emek kavramsallaştırmaları da kadın emeği içerisinde oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. 'Bakım', bir yandan

bakımla ilgili faaliyetleri, diğer yandan bakımı üstlenilen kişiye duyulan ilgi, sevgi gibi duyguları içerdiğinden, bakım faaliyetini yürüten bağımsız olarak görülemez. Bu nedenle de piyasalaşmış emek kategorilerinden farklı bir bağlamda ve çoğunlukla da duygusal emek ile bağlantılı bir biçimde ele alınmaktadır. Ayrıca eviçi kadın emeği ile bakım emeği de pratikte birbirinden ayrılmaz oldukça zor olan emek kategorileridir (16).

Bu nedenle kimi zaman karşılıksız emek, bakım emeği ve ücretsiz bakım emeğinin birbiri yerine kullanıldığını ancak bunun sorunlu olduğunu vurgulayan Razavi'ye göre bakım emeği, doğrudan doğruya bireylerin bakımını içermekte ve ücretli ve ücretsiz olarak ikiye ayrılmaktadır (17). Ücretli olduğunda hemşireler, çocuk bakıcıları ve hasta bakıcıları kapsayan bakım emeği, kurumsallaşmış olarak nitelendirilebilir. Ücretsiz bakım emeği ise, herhangi parasal bir karşılık olmaksızın sunulan bakım hizmetleri için harcanan emek olarak ifade edilebilir. Ücretsiz bakım emeğinin daha önce belirtildiği üzere toplumsal cinsiyet temelli rol ve görev dağılımı sonucunda çoğunlukla kadınlar tarafından sunulması nedeniyle bu emek kadın emeğinin bir alt kategorisi olarak değerlendirilmektedir.

Duygusal emek ise, kadın emeği ister piyasa içinde olsun ister eviçinde, her zaman kadın işlerine 'ışık tutan bir kavram' olarak düşünülmektedir (16). Hochschild'e göre "herkes tarafından gözlemlenebilen mimiksel ve bedensel gösterimler yaratabilmek için hislerin yönetilmesi" olarak ifade edilen duygusal emek, yalnızca eviçinde ya da hem piyasada hem eviçinde çalışan tüm kadınlara özgü kılındığı için kadın emeğinin ayrılmaz bir parçasıdır (18).

Daha önce de belirtildiği üzere, eviçi kadın emeği, geçimlik üretimde ve/veya aile işletmelerinde kadın emeği, bakım emeği ve duygusal emek, her ne kadar ayrı başlıklar altında ele alınsalar da görünmeyen emek temelinde kapsam bağlamında ciddi boyutta birbirleriyle örtüşen unsurlar barındırmaktadırlar.

Feminist iktisadın amacı, yerleşik iktisadın modelleştirmede dayandığı kavram ve sorunları reddederek yerine zıtlarının bolluk, diğergamlık, işbirliği konulmasını değil, çoklu insan davranışlarını kavrayabilmek ve farklı emek kavramsallaştırmalarını dahil edebilmek için bunların birlikte içerimlenebileceği ve hatta yenilerinin eklenebileceği dinamik ve açık bir modelleştirme anlayışı önermektedir

Kadın Emegi ve Feminist İktisat

Adam-akım iktisat yaklaşımı ve pek çok yaygın iktisat yaklaşımının marjlar, sınırlar içinde, hiyerarşik ayrımları meşrulaştıran anlayışlarına bir tepki olarak görülebilecek feminist iktisadın çok sesli olması kaçınılmazdır. Feminist iktisatçılar, Keynesyen, Kurumsalçı, Marksist iktisat okulları gibi farklı geleneklerden geldikleri ve Liberal, Marksist, Sosyalist, Postyapısalcı feminizm gibi farklı feminist duruşlara sahip oldukları için, odaklarına aldıkları konular da birbirinden farklılaşabilmektedir. Bu da feminist iktisadın yol haritası farklı yazarlara göre farklı değerlendirilmesine yol açmaktadır (19).

Örneğin; Pujol 1840-1870 arasındaki yazılarında, kadının istihdam ve mülkiyet eşitliğini kuramsallaştıran J. S. Mill, H. Taylor ve B. Bodchon'un eserlerinde feminist iktisadın ilk izlerini sürmektedir. Ona göre bu süreç 1890-1920'lerde 'eşit işe eşit ücret' talebini iktisadi tartışmaların içine taşıyan M. Fawcett, A. Biggs, B. Webb ile devam etmiştir. 1898'de 'Women and Economics' adlı kitabında kadınların eviçi durumları irdeleyen ve piyasaya çıkmalarının önemini vurgulayan C. P. Gilman da Pujol'a göre feminist iktisadın ABD'deki öncüsü olarak görülmektedir (20).

Bu eserlerde kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmaları gerektiği, kamusal yaşama çıkmaları engelleyen etmenlerin kaldırılması gibi konular gündeme getirilmektedir. Bu konular, liberal feministlerin de önemle üzerinde durdukları konulardır. Onlara göre kadınların eşit olmayan konumları, kamusal alana çıkmaları önündeki yapay engellerin bir sonucudur. Bu nedenle fırsat eşitliliği ve kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmaları, kadınların tüm saygın mesleklere girebilmeleri, tüm öğretim kurumlarından faydalanabilmeleri, onların bağımlı konumlarından kurtulabilmelerini sağlayacaktır (21). Liberal feministlere göre, kadınların kamusal alanda daha fazla yer alması, ya da bir başka ifadeyle kadınların işgücü-

ne katılımlarının artması, kadınların eşitsiz konumlarını gidermek için yeterli görülmektedir. Pujol'un da belirttiği üzere iktisat literatüründe kadın çalışmalarının/kadın üzerine yapılan çalışmaların ilk dönemde daha ziyade kadın emegini 'işgücü' sınırları içinde ele aldıklarını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Strober, 1960'lı yıllarla birlikte 'ikinci feminist dalga'nın da etkisiyle kadınların işgücüne katılımı, eviçi üretimi, ücret farklılaşmaları, çalışma yaşamında cinsiyetçi ayrımcılık, çocuk bakımı gibi konuların, iktisat literatüründe daha çok yer bulmaya başladığını ifade etmektedir (22). Bu çalışmalarda kadın emeginin işgücünün kapsamını aşan tanımı belirgin olmamakla beraber kadınların eviçi üretimi konusunun gündeme alınması da kadın emeginin yukarıda açıklanan biçimi ile kavramsallaştırılması temelinde önemli bir adım teşkil etmektedir.

Folbre ise feminist iktisadın temel argümanlarının izlerine ütöpik sosyalistlerin eviçi emegin üretkenliğini vurgulayan çalışmalarında rastlandığı görüşünü savunurken, Marx ve Engels'in bilimsel sosyalizm yaklaşımlarının ise pozitivizmle olan bağından yola çıkıp, iktisadi sömürüyü ön plana alarak, kadınlar üzerindeki sömürüyü ikinci plana attıklarını ileri sürmektedir (23). Ona göre Marksist iktisat yaklaşımları da eviçi emegini üretken emek olarak görmedikleri ve eril merkezli analizleri nedeniyle, feminist iktisatçıların eleştirilerine maruz kalmaktadır.

Marksist feminist anlayıştan hareketle Marksist feminist iktisatçılar kadınların ezilmişlikleri ile üretim biçimleri, özellikle de kapitalizm arasındaki bağı analizlerine dahil etmeye çalışmışlardır. Onlara göre çağdaş toplumun tanımlayıcı özelliği kapitalizmdir. Bu sistem içinde kadınlar ise özgül bir ezilmişlik ile karşı karşıyadırlar. Bunun nedeni ise kadınların ücretli emek alanından dışlanmaları ve kapitalizmi besleyen yeniden üretimi gerçekleştir-

Feminist iktisat, sadece piyasada değişime konu olan üretim ve tüketim faaliyetleri ile tanımlanan bir iktisat anlayışı ve piyasa için üretimle sınırlandırılan ücretli emek tanımı yerine; insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri ve geliştirmeleri için gerekli ihtiyaçların teminine ilişkin faaliyet ve politikaların tümünü içerecek, kadın deneyimlerini ve tüm faaliyetlerini kapsayacak, insanları gerçek dünya ile ilişkilendiren bir iktisat konusunun ve sınırlarının genişletilmesini savunmaktadır.

meleridir. Sosyalist feminist düşünürler ise, kapitalizm ve ataerkilliğin farklı toplumsal ilişki biçimleri olduğunu, bir arada tezahürleri durumunda kadınlar üzerindeki etkilerinin daha da yıkıcı sonuçlar doğurduğunu ifade etmektedirler. Bu nedenle kadınların ezilmişliklerini ortadan kaldırmak için, ne kapitalizm ne de ataerkillikle tek başına mücadele etmek yeterlidir (21). Kapitalizm ve ataerkillik birlikte analize dahil edildiğinde kadın emeği kavramsallaştırmasının kapsamı genişlemektedir. Böylece kapitalist üretim ilişkilerinin biçimlendirdiği ücretli kadın emeği ile kapitalizm ve ataerkil yapıların birlikte ikincilleştirdiği 'görünmeyen kadın emeği'ni de de içeren bir 'kadın emeği' kavramsallaştırması mümkün hale gelmektedir.

Bu tespitten hareketle her ne kadar farklı feminizmler ve farklı feminist iktisat çalışmaları temelinde kadın emeğine yüklenen anlam farklılaşabilse de, artık feminist iktisat literatüründe kadın emeğinin işgücü sınırları ötesinde anlamlandırıldığı söylemek mümkündür.

Adam-akım iktisat yaklaşımlarının iktisat ve dolayısıyla kadın emeğinin kapsamına ilişkin sınırlandırmalarına bir karşı duruş olarak ortaya çıkan feminist iktisat anlayışlarının eleştiri ve önerileri, Nelson'ın kategorileştirmesinden hareketle dört ana başlık altında özetlenebilir (24).

Feminist iktisadın konusu

Günümüzde iktisadi bir konu denildiğinde, adam-akım iktisat yaklaşımlarınca genel kabul gören, piyasa(lar) ile ilgili analizler anlaşılmaktadır. Konusu çok genel bir ifade ile karşılıklı ilişki içindeki üretim ve tüketim faaliyetleri kümesi olarak tanımlanan adam-akım iktisadın, aslında ayrıntılandırıldığında, üretim ve tüketimle ilişkin tüm faaliyetleri içermediği de görülmektedir. Sadece piyasa değişimlerini tanımlayan faaliyetler iktisat kapsamında değerlendirilmektedir. Şöyle ki piyasası olan ve olmayan biçiminde ikinci bir ayrımla, piyasası olmayan iktisadi faaliyetler de, piyasa mekanizması mantığına uygun olmadığı için, inceleme alanı dışında bırakılmaktadır. Bu çerçevede ele alındığında kadın emeğinin (geniş anlamda) adam-akım iktisat içinde görmezden gelinmesi ve yalnızca piyasada belli bir ücret karşılığında çalışmayı içeren, kadın işgücününün analizlere dahil edilmesi şaşırtıcı değildir. Adam-akım iktisat yaklaşımı,

kadınları ve kadınlara ilişkin faaliyetleri ekonomide görmezden gelirken, kişilerin yaşamlarını sürdürebilmesi için gerekli olan eviçi üretim, bakım işleri gibi bir takım faaliyetleri de değersiz ve/veya ikincil olarak nitelendirmektedir (19).

Feminist iktisat, sadece piyasada değişime konu olan üretim ve tüketim faaliyetleri ile tanımlanan bir iktisat anlayışı ve piyasa için üretimle sınırlandırılan ücretli emek (işgücü) tanımı yerine; insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri ve geliştirmeleri için gerekli ihtiyaçların teminine ilişkin faaliyet ve politikaların tümünü içerecek, kadın deneyimlerini ve tüm faaliyetlerini (görünmeyen emek gibi) kapsayacak, insanları gerçek dünya ile ilişkilendiren bir iktisat anlayışı ile iktisadın konusunun ve sınırlarının genişletilmesini savunmaktadır (1).

Feminist iktisadın yöntemi

Adam-akım iktisatta prototip bir çalışma, sofistike matematik kullanılarak modelin biçimlendirildiği bir kuramsal çerçeve ile verilerin ekonometrik analizinin yapıldığı bir ampirik kısım içermektedir. Ve bu tür bir yöntem kullanmayan bir çalışma, yöntemi yeterince bilimsel olmamakla suçlanarak pek fazla önemsenmemektedir (19). Kadın deneyimlerinin 'dişil' olarak nitelendirilen hikaye anlatımı gibi biçimlerde aktardığı, derinlemesine mülakat gibi yöntemlerin kullanıldığı ve çoğunlukla görünmeyen emeğin deşifre edilip irdelenebileceği çalışmalar işte bu nedenle adam-akım iktisat tarafından yeterince bilimsel kabul edilmemektedir.

Feminist iktisat, adam-akım iktisadın yukarıda değinilen yöntemini, yalnızca eleştirmekle yetinmeyerek, iktisadın 'eril' yapısından kurtararak, nasıl geliştirilebileceği sorusuna da cevap aramaktadır. Feminist iktisadın bu soruya verdiği cevap ise, adam-akım iktisadın kullandığı yöntemlerin reddedilmesi değil, kadın hikayelerinde gizli olan 'görünmeyen emek', 'duygusal emek' ve 'bakım emeği'ni ortaya koyabilecek 'bilimsel kabul edilmeyen' araştırma yöntemlerini de içeren (söylem çözümlemesi, derinlemesine mülakat, hikaye anlatımı, günlük hayat gibi) tüm yöntemlerin dahil edilmesiyle yöntemsel sınırlamaların ortadan kaldırılmasıdır (19).

Feminist iktisadın modelleştirilmesi

Adam-akım iktisat anlayışını benimseyen bir iktisatçının kuramdan anladığı modeldir. Söz

konusu iktisat anlayışının davranış modeli, rasyonel, özerk, sadece kendi çıkarını gözeten, dışsal kısıtlar altında optimizasyonu kıt kaynakları etkin bir biçimde dağıtmaya çalışarak sağlayan, tercih, seçim ve kararlarında özgür ve birbirinden bağımsız iktisadi bireylere dayanmaktadır (19).

Bu modelde iktisadın yapılandırılmasına ve iktisadi bireylerin davranışlarına ilişkin olarak öne çıkan unsurlar, kıtlık, bencillik ve rekabet olmaktadır. Bu üç temel kavram iktisadi ilişkilerin sadece bir kompartmanını (eril yanını) yansıtmakta, diğer kompartmanda dişillığe atfedilen ise bolluk, diğergamlık ve işbirliği yer almaktadır.

Bu farklı tarafların eril ve dişil özellikler olarak kadın ve erkek davranışlarıyla özdeşleştirildiği argümanından hareket eden feminist iktisatçılar, adam-akım iktisadın modelleştirmesinde dişil gördüğü unsurları göz ardı ederek eril gördüğü unsurları temel aldığını ve böylece diğergamlıkla bağdaştırılabilecek olan çoğu kadınlarca gerçekleştirilen üretim faaliyetlerinin, görünmeyen emek kategorilerinin ve bunların içinden özellikle duygusal emek ve bakım emeğinin iktisadın dışında bırakıldığını iddia etmektedirler. Feminist iktisadın amacı, yerleşik iktisadın modelleştirmede dayandığı kavram ve sorunları -kıtlık, bencillik, rekabet- reddederek yerine zıtlarının -bolluk, diğergamlık, işbirliği-konulmasını değil, çoklu insan davranışlarını

(cins, etnisite, milliyet vb.) kavrayabilmek ve farklı emek kavramsallaştırmalarını dahil edebilmek için bunların birlikte içerimlenebileceği ve hatta yenilerinin eklenebileceği dinamik ve açık bir modelleştirme anlayışı önermektedir (19).

Feminist iktisadın eğitimi

Feminist iktisatçılar, iktisadı yönlendiren ideolojinin, ekonomiyi de yönlendirdiğini, ekonomiyi ilişkin algıların da tekrar disiplini şekillendirdiğini ifade etmektedirler. İktisadın ne olduğuna ve iktisatçı gibi düşünmenin ne anlama geldiğine ilişkin ideolojik yargı ve yaklaşımların da iktisat eğitiminin sonucunda edinildiği şeklindeki anlayışlarından yola çıkarak feminist iktisatçılar, disiplinin eril yanlılıklarından arındırılması, iktisadın sınırlarından kurtarılması açısından iktisat eğitiminin rolüne dikkat çekmektedirler.

Adam-akım iktisat eğitiminde öğrencilere, söz konusu yaklaşımın temel kavram ve varsayımları basit matematiksel analizler aracılığı ile sunulmakta, modelle özdeşleştirilen kuramın oluşumuna ilişkin tartışmalara ve alternatif yöntem ve yaklaşımlara, öğrencilerin üzerinde tartışma yapabilecekleri kapsamda yer verilmemektedir. Bu temelde bir iktisat kavramı irdelenirken, öğrenciler sadece modele ilişkin sorulara yönlendirilirken, varsayımların ve iktisadi politika önerilerinin politik içerimlerine, sonuçta kimlerin kazanıp kimlerin kaybedeceğine ilişkin sorulara ise pek değinilmemektedir (19).

Feminist iktisatçılardan Nelson'a göre iktisadın daha esnek bir biçimde tanımlanması ve kuramların durum odaklı olduğunun kabul edilmesi halinde oluşturulmuş bilginin aktarımı şeklindeki eğitim anlayışına sığdırılması mümkün olmayacaktır (24). Feminist pedagojik yöntemi benimseyen iktisatçılar, iktisat derslerinde, hoca yerine öğrenciyi merkeze alan, tartışma ortamı içinde öğrencilerin iktisadi bilgiye ilişkin görüşlerini kendi deneyimlerinin keşfi sürecinde oluşturmalarını tercih etmektedirler (25).

Böylece görünmeyen kadın emeğine ilişkin olarak, öğrencilerin tespit ve deneyimlerini aktarmalarını mümkün kılan bir eğitim sistemi önerilmiştir. Bu eğitim sistemi içinde öğrenciler toplumsal cinsiyet farkındalığı ile, toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımına ilişkin argümanlardan

hareketle kadın emeğini daha kapsamlı bir biçimde tartışabilecek ve bu gibi kavramların içselleştirilmesi ile birlikte hem toplumsal hem de akademik alanda daha kapsayıcı bir iktisat anlayışının yaygınlaşması da mümkün olabilecektir.

Özetle yukarıda değinildiği üzere, adam-akım iktisat, yöntemini ve konusunu tanımlayan eril toplumsal cinsiyetçi yanlılığını modelleştirmesinde ve iktisat eğitiminde de sürdürmekte ve çoğunlukla kadınlarla özdeşleştirilen görünmeyen emeği kapsam dışına itmektedir. Feminist iktisat(çı)lar ise kadının görünmeyen emeğini marjların dışına iten adam-akım iktisadın, iktisadın konusu, yöntemi, modelleştirilmesi ve eğitimine ilişkin eril toplumsal cinsiyetçi anlayışının deşifresiyle, marjların ortadan kaldırılması gereğine işaret ettiklerinde, kadın emeğinin de işgücü marjlarının içine hapsedilmekten kurtarılabilceğini ortaya koymaktadırlar.

Dipnotlar

1. Feminist yazında ana-akım/egemen/yerleşik/yaygın yaklaşımların eril yanlılığını vurgulamak için adam-akım (*male-stream*) nitelemesi/adlandırması kullanılmaktadır. Bu çalışmada da söz konusu adlandırmanın kullanılması uygun bulunmuştur. (Bkz. 6. Kaynak).
2. 'Bakım emeği' ve 'duygusal emek' piyasada ücret karşılığı çalışma bağlamında da ele alınmaktadır. Görünmeyen kadın emeği kapsamında değerlendirildiğinde ise, ücret karşılığı olmayan kadın emeğinin bir alt kategorisi olarak düşünülmektedir.
3. Avrupa Birliği Ülkeleri ve Birleşmiş Milletlere üye olan pek çok ülke Ulusal Hesap Sistemini kullanmaktadır.

Kaynaklar

1. Strassmann DL. "Creating a Forum for Feminist Inquiry" *Feminist Economics*, 1995;1(1):1
2. Serdaroğlu U. "Kişisel Olan Sadece Politik Değil, Aynı Zamanda İktisadidir! (Feminist İktisat)", *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet* (der.Ufuk Serdaroğlu) içinde, Efil Yayınevi, Ankara, 2010
3. Kuiper E, Sap, J. "Out of the Margin: feminist perspectives on economics" Routledge, New York, 1995.
4. Ecevit Y. "Çalışma Yaşamında Kadın Emeğinin Kullanımı ve Kadın-Erkek Eşitliği", *Çalışma Yaşamı ve Siyaset*, TÜSİAD, İstanbul, 2000.
5. Ecevit Y, Karkıner N. "Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları" Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.
6. Abbott P, Wallace C, Tyler M. "An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives" Routledge, 1990.

7. Mincer J. "Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply", *Columbia University And National Bureau Of Economic Research*, 1962; 6 (2): 63-105
8. Oppenheimer VK. "The Female Labor Force in the United States; Demographic and Economic Factors Concerning Its Growth and Changing Composition" *Population Monograph Series*, No. 5, 1970:209.
9. Reimers CR. "Cultural Differences in Labor Force Participation Among Married Women" *Am Econ Rev* 1985; 75(2):251-255.
10. Schultz TP. "Estimating Labor Supply Functions for Married Women" RAND Corporation, 1975.
11. Acar-Savran G. "Önsöz" İçinde: G. Acar-Savran, N. Tura Demiryontan (Der). *Kadının Görünmeyen Emeği*. Yordam Yayınları, İstanbul, 2008.
12. Delphy C. "Baş Düşman" İçinde: G. Acar-Savran, N. Tura Demiryontan (Der). *Kadının Görünmeyen Emeği*. Yordam Yayınları, İstanbul, 2008.
13. Harrison J. "The Political Economy of Housework" *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Kış, 1973.
14. Antonopoulos R. "The Un-paid Care Work-Paid Work Connection" *The Levy Economics Institute*, Working Paper, no:541, 2008.
15. Acar-Savran G. *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, İstanbul, Kanat Yayınları, 2004.
16. Özkaplan N. "Duygusal Emek ve Kadın İş/Erkek İş" İçinde: Ufuk Serdaroğlu (Der) *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet*, Efil Yayınevi, Ankara, 2010
17. Razavi S. "Political and Social Economy of Care in a Development Context", *United Nations Research Institute for Social Development, Gender and Development Programme Paper no:3*, 2007.
18. Hochschild AR. "The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling" *Berkeley and Los Angeles, University of California Press*, 1983.
19. Serdaroğlu U. "Feminist İktisadın Bakışı Postmodernist mi?" *Efil Yayınları*, Ankara, 2010.
20. Pujol M. "Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought" *Aldershat, Edward Elgar*, 1992.
21. Ecevit Y, Karkıner N. "Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi" *Anadolu Üniversitesi, Eskişehir*, 2011.
22. Stober M. "Can Feminist Thought Improve Economics? Rethinking Economics Through a Feminist Lens" *Am Econ Rev* 1994;84(2):143-147.
23. Folbre N. "Socialism, Feminist and Scientific" İçinde: MA. Ferber, JA. Nelson (Der) *Beyond Economic Man*, Chicago, University of Chicago Press, 1993.
24. Nelson JA. "Feminism and Economics" *Journal of Economic Perspectives*, 1995;19(2):131-148.
25. Shackelford J. "Feminist Pedagogy: A Means for Bringing Critical Thinking and Creativity to the Economics Classroom" *Am Econ Rev*. 1992;82(2):570-576.●